

Emberbőr

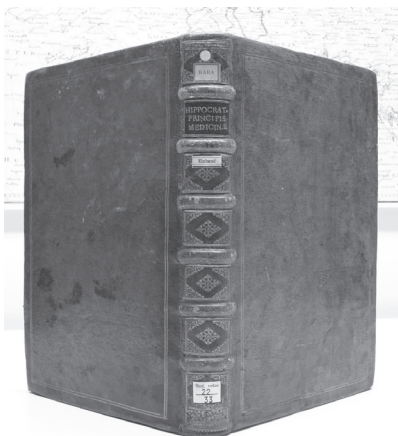
„...élet frázisait
emberbőr kötésben
adják ki írók:
nemzeti irodalmak
generálisai
és nem bírni nemzeti
fogások erős szaga
csinálni külföldből
portable haza
és menni külföld
mit munkaengedély
kofferban szalonna
két kiló kenyér
én nem látni
új látóhatár
én menni külföld
talpalni csikorgó havon
élet nercbundákban jönni
vágni engem nyakon”

(Domonkos István: *Kormányeltérésben*)

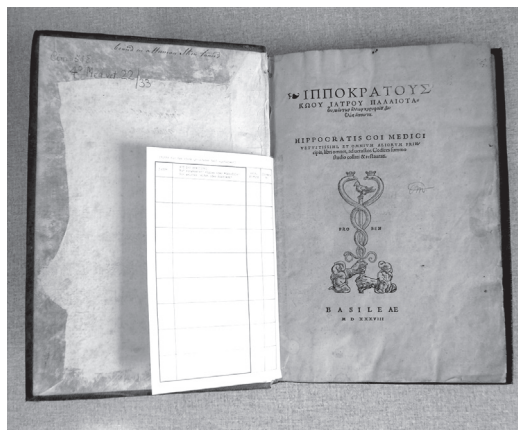
Domonkos István vajdasági magyar költő verse a szétszóródásról, idegenbe szakadásról szól, amit a nyelv darabokra törésével érzékeltet. Ahogy megszólalunk idegenben idegenül, főnévi igeneveket halmozva, úgy torzulhat az anyanyelv az idegen közegben. A vers „emberbőr kötés” hasonlata visszaütal magára az emberre és a helyzet morbid brutalitására. Idegenkedést és taszító érzést vált ki az emberbőrbe kötött könyv képzete, nem fér össze a könyvről mint a kultúra képviselőjéről alkotott toposszal, pedig a tárgy valós.

Könyvkötés emberbőrből

A Göttingeni Egyetemi Könyvtár (Georg-August Universität) birtokában van a Cim. 51E 4°Med.vet.22/33 jelzetű könyv, *Hippocrates coi medici...* kezdetű címmel latin nyelven adták ki Bázelen 1538-ban (1. és 2. ábra). A hátsó előzékre beraasztott dr. Friedrich Merkel anatómia professzortól származó 1889-es saját kezű tanúsítvány a következőket tartalmazza: „Az átadott könyvkötés bőre nézetem szerint emberi bőrből készült, méghozzá egy fiatal egyénnek a bőréből. Bár a bőr erőteljes kalapálása és nyomása miatt a struktúrát nehéz pontosan felismerni, mégis azt gondolom, hogy a kötés elülső oldalának bőre a hát felső részéből, ugyanakkor a kötés hátoldala ugyanazon testrészt alsó részének bőréből származik.”

1. ábra. Hippokratész emberbőrben

2. ábra. Címlap

Az állítást megerősítette a pár évvel ezelőtt korszerű műszerekkel, mintavétellel elvégzett vizsgálat. A könyv Hippokratész művét tartalmazza, nagy alakú, sárgásbarna színű kötése van, metszése aranyozott. Díszítés csak a gerincen található, a feszthátat rögzítő hat borda közét kitöltő barokkos aranyozással és a címke feliratával: *HIPPOCRAT. PRINCIPIS MEDICINAE*. A borzongató kötés feltűnően jó állapotban őrződött meg, kicsit zsíros tapintású. A kötés stílusa alapján a 18. században készülhetett. Nem tudható, ki és hol készítette, és az sem, ami ebben az esetben indokolt kérdés: kiből?

Szó sincs egyedi példányról. Ráth-Végh István (1959) több esetet ismertet, az általa „kannibál-kötésűnek” titulált művek egyik forrásának a kórházi orvosokat nevezi meg. Dr. Stockton amerikai orvos hat kötetet birtokolt és mindegyikbe bejegyezte, melyik beteg bőréből készült, gyűjteményét a philadelphiai kórházra hagyta. Megátalkodott angol gyűjtők a kivégzett gyilkosok bőrébe köttettek a 18–19. században. Bury St. Edmunds könyvtára, az Athenaeum Library a gyilkosság miatt kivégzett Corder élettörténetével büszkélkedhetett, a gyilkos saját bőrébe kötve (Ráth-Végh, 1959, 58–59. o.). Hasonló a története *Az útonálló: James Allen alias George Walton életének leírása... egy útonálló vallomása a szerző saját bőrébe kötve* című könyvnek. A könyv eredeti tulajdonosa az a John A. Fenno volt, akit Walton egyszer megpróbált kirabolni, de ő bátran ellenállt a fegyveres támadónak, majd közreműködött annak hatósági kézre juttatásában. A memoár egyik példányát Walton kívánságára kötötték saját bőrébe és juttatták el egykor kiszemelt áldozatához.¹

A „különleges” anyag megragadta olyan ismert könyvművészek fantáziáját is, mint Paul Kersten, kinek művei, írásai máig szakirodalomnak számítanak. 1911-ben B. S. Albinus anatómiai értekezését Jan Ladmiral művészi anatómiai rajzaival egy 65x75 cm-es emberbőrbe kötötte. Az album 1932 óta a Lane Medical Library tulajdonában van (*Was Bibliotheken...*, 2013. 05. 23.). A breslauer könyvkötő-mester így ír a *Hefladen* című szaklap 1922-es számában: „Hat könyvet kötöttem emberbőrbe, egy darabból meg levéltárcát készítettem.” (*Buchbinderei...*, 1996)

A *Révai Lexikon* több hátborzongató esetet ismertet, mint a zittai városi tanács könyvtárában őrzött, timsós vagy durva glaciébőr módjára cserzett bőrbe kötöttet, amely állítólag valamely rablótól származik. Erbach gróf Hessenben egy vadászó bőréből nadrágot készíttetett. Ziska állítólag elrendelte, hogy halála után dobra feszítsék ki bőrét, hogy ennek harsány hangjától serege lelkesedést merítsen. A csúcstartó a mendemondák tömegében a francia forradalom. Egyenesen avval vádolják, hogy a nyaktilóval kivégzett

arisztokraták bőrébe kötötte az 1793. évi alkotmányt és az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát*, a Nemzetgyűlés támogatásával egy meudoni gyáros által. A művet a párizsi Musée Carnavalet vitrinében kiállítva bárki megnézheti. A morbid történetet Thomas Carlyle skót történétíró is megemlíttette a francia forradalom történetéről szóló, 1837-ben kiadott művében.

2006-ban Leeds-ben, egy betörésből kifolyólag felbukkant egy 300 éves, túlnyomórészt francia nyelvű, fekete tintával írt, emberbőrbe kötött kézirat (*Emberbőrbe kötött...*, 2006. 04. 12.) (3. ábra).

3. ábra. A leeds-i „lelet”

Egy svájci webportálon megjelent írás a Daily Mailre hivatkozva ismertet egy emberbőrbe kötött könyvet. Az 1830-ban gyilkosságért kivégzett brit George Cudmore végrendeletében egy könyvkereskedőre hagyta bőrét, aki kapva a lehetőségen John Milton 1667-es kiadású *Elveszett Paradicsom* című művét kötötte bele. Még egy homályos felvétellel is igyekszik megtámogatni az állítást, és el kell ismerni, a bulvárlap igazán hatásos eszközhöz nyúlt Milton „népszerűsítésére” (*Aus Mörderhaut...*, 2011. 02. 28.).

Határozottan cáfolható viszont az időnként felbukkanó híresztelés a „nigerbőrbe” kötött könyvekkel kapcsolatban: valójában a kiváló minőségű afrikai kecskebőr a Niger vidékéről származik, elnevezésének semmi köze az emberbőrhöz.

Emberből tárgy

Emberi testet, testrészt az évezredek során többféle okból őriztek meg. Megmaradhatott szándékos tartósítással vallási okból, mint az egyiptomi múmiák vagy a szentek szinte végtelen számú ereklyéi, ilyen a Szent László hermájába zárt koponyacsont vagy a Szent Jobb. Az isztriai (Horvátország) Vodnjan városának 18. századi Szent Balázs-temploma 380 db szent ereklyével büszkélkedik, többek között Szent Sebestyén, Szent Iván János, Szent Barbara, Bursai Szent Miklós többé-kevésbé megmaradt testével és Egyiptomi Szent Mária nyelvével.² A gyűjteményt Velencéből menekítették ide, a francia seregektől szorongatott köztársaságból, Napóleon mohó gyűjtőszendélye elől. Koponyakultuszra utaló leletek már az őskorból ismertek, Magyarországon a lengyeli kultúra ásatási leletei példázák³, míg a tibeti és kelta koponyakultusz vallási jellegű volt. Ellenben Hallstatt (Ausztria) kicsiny temetőjében a szükség, a földterület hiánya vezetett a praktikus kultuszhoz, a körülbelül 600 virágmintásra megfestett koponya feltornyozásához a Csontkamrában.

Politikai okokból bebalzsamozott és kiállított pártvezetők holttestével bőven szolgált a 20. század. Leninnel kezdődött⁴ és követték legjobb tanítványai egészen máig, Hugo Chavez venezuelai elnök közszemlére tett porhüvelyéig. Elrettentésül tartott Münster városának tanácsa egy levágott és tartósított kézfejet, amit hajdani ítélezések alkalmával kitétek az asztalra „jogi” nyomatékként.

Megmaradhatott egy test véletlenül, a szerencsés klimatikus körülményeknek köszönhetően, mint Ötzi a jégbe fagyva, a bronzkor mocsári múmiái Dániában, vagy a váci Fehér-templom kriptájába örök nyugalomra helyezettek tetemei.

Szolgálhattak tudományos célt, oktatást és kutatást, orvosi intézetek, laboratóriumok raktárai ma is őrzik ezeket. 1798-ban Dalchau Károly kolozsvári „fejbőr és enyvesztőt” vádolják meg a királyi udvarnál „emberbőr-kikészítéssel”, és egy esetet be is vallott. Horváth Ferenc volt lyceumi sebészeti segéd, később szászvárosi fizikus egy magát felakasztott cigányt boncolva igen érdekesnek találta annak bőrét, aminek jelentős darabját, miként anatómiai preparátumokat szokás az orvosi múzeumokban, konzerválta és további kikészítésre átadta, amit el is végzett, Horváth Ferenc pedig mint különleges látványosságot később a nagyenyedi kollégium múzeumának ajándékozta. A *Nagyenyedi Album* 218. oldalán olvasható *Az első magyar múzeum. A Bethlen-Kollégium gyűjteményei* című közleményében: „Egy embernek bőre ki készítve és kitöltve; ki életében kovácmester ember volt és Binder Józsefnek hivatott.” (*Zsakó*, 1965) A szamosújvári börtön rabjaként 1878-ban elhalálozott Rózsa Sándor (*Nyilas*, 2006. 01. 07.) fejét, szívét szeszen tartósítva Budapestre vitték, ahol a világhírű anatómus, Lenhossék Mihály tizenhat bűnöző koponyája között Rózsa Sándor fejét is megvizsgálta. A II. világháború zürzavarában veszik majd nyoma.

Lehetett trófea, aminek tartósítására különös gondot fordítottak. A Néprajzi Múzeum NM 13376 számon nyilvántartott⁵, Ecuadorból származó zsugorított fejként megnevezett tárgynak anyaga a leltári leírás szerint emberbőr, közismert elnevezése 'zanza', ami napjainkban a tömörítés fogalmát is fedi. A gátlástalanság és perverzio kategóriájába sorolhatók a buchenwaldi koncentrációs tábor tragikus és barbár relikviái: a tetovált emberbőrből készített tárgyak, a lámpaernyő, a könyv, az útításka, a levélnehezék.

Peter Greenaway angol filmrendező más oldalról közelített a témához a *Párnakönyv* (*The Pillow Book*, 1996) című filmjében. A történet egyrészt parafrázis, utal Szei Sónagon japán udvarhölgy naplójára a 990-es évekből és a 1000-es évek elejéről. A *Párnakönyv* pletykákat, megfigyeléseket, panaszokat, verseket tartalmaz könnyed, főleg prózai formában, lektúrszerűen. A naplót rendszerint egy zsámolyba rejtve tartották, ami egyúttal párnaként is szolgált, innen származik az elnevezés. A kortárs Muraszaki Sikibunu udvarhölgygel a japán szépprózát, az ősrégényt teremtették meg. Utóbbi műve, a *Gendzsi szerelmei* 54 fejezetből áll és legalább tíz éven át készült, ecsettel, papírra kalligrafálva, japán nyelven. A film hősnőjének erotikus örömet okoz, ha testére írnak, mintegy megnevezik, és üzenethordozóvá válik. Férfiak bőrére írt kalligrafikus üzenetekkel, 13 kötetből álló sorozattal bombáz egy gazdag, művelt és gonosz könyvkiadót, aki apja és kedvese tönkretévője. Végül eléri célját, bosszút áll és visszaszerzi kedvese bőrét, amire még ő írt, de a kiadó készítettett belőle könyvet. A filmben az emberi testek könyvekké válnak, üzenetek hordozóivá, ahogy üzenetet közvetít a film is: egy történet elmesélése mint képek kalligrafálása emberi testekkel (*Forgách*, 1997).

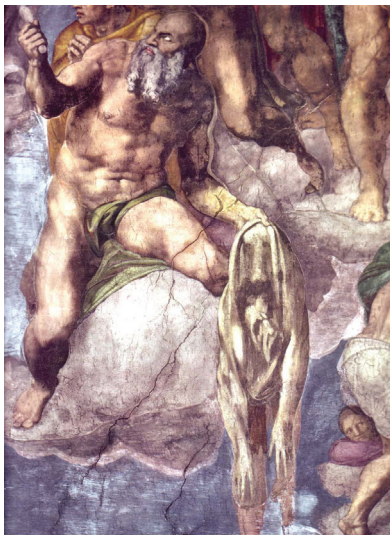

4. ábra. Párnakönyv, Peter Greenaway filme

A nyúzás

Embertársaink élve megnyúzásának hagyományai vannak. A mitológiai Marsziasz szatír a monda szerint Pallasz Athéné eldobott fuvoláján tanult meg mesterien játszani, és elbizakodottságában Apollót, a zene istenét hívta versenyre. Aki győz, bármit tehet a másikkal. Apolló a vesztest egy fához kötötte és megnyúzta. A hiedelem szerint bőre a phrügiai Kelanaibon egy fenyőfáján függ, és fuvolaszóra mozogni kezd. A történet tanulsága számtalan képzőművészeti alkotást eredményezett, szobrokat, vázafestményeket és olyan festőket ihletett, mint Perugino, Tintoretto, Bronzino, Reni, Raffaello, Tiepolo, Vasari (Szigeti, 1994).

Bertalan apostol Jézus 12 tanítványának egyike volt, János evangéliuma Nátánélnak nevezi. A Jacopus de Voragine domonkos tartományfőnök, író és prédikátor által 1261–1266 között összeállított *Legenda Aurea* (*Arany Legenda*), a korszak egyik legnépszerűbb műve, amiből 1000 kézirat maradt fenn, Szent Bertalan legendáját is tartalmazza. Előbb Itáliában hirdette az evangéliumot, majd Örményországban szenvedett mártíromságot, az *Érdy-kódex*ben a Karthauzi Névtelen kiemelte őrdögűző tevékenységét. Kr. u. 60 körül Asztragész király előbb megvesszőztette, aztán megnyúzta, majd keresztre feszítette, végül lefejeztette (Jankovics, 1988). Ismertetőjele a szőlőmetsző késre emlékeztető nyúzó és a karjára vetett emberbőr, így látható számtalan ábrázoláson. A legismertebb Michelangelo Sixtusi kápolnájának 1537 és 1541 között készített freskóján; az attribútumok mellett a mester saját képmását is felfestette a bőre.

5. ábra. Michelangelo: Szent Bertalan

Nem véletlen, hogy csizmadiacéhek, mint a jászberényiek és a szegedi szűcsök, választották őt védőszentül. Táblaképeken örökítették meg Aranypatakon, Kassán, Lőcsén, Szászbogácson, faszobra állt Liptószentmártonban. Freskója a celldömölki templomromban, oltármestersége a

nagyváradi székesegyházban, a szépesi káptalan templomában látható. Neki szentelt gótikus bazilika áll Brassóban, barokk templom Gyöngyösön, dzsámiból plébánia-templommá alakítva Pécsen található. 1568-ban vették fel a római naptárba az ünnepét augusztus 24-re, amely több helyen a szüret kezdőnapja, Bertalan pedig a szőlőhegyek védőszentje, aki a késével, vértanúságának eszközével a szüretre, a szőlőfürtök lemetészésére, újbort szűrésére készülődik (*Bálint*, é. n.). Sajátos összecsengés a mártírt ért kínhalállal Szent Bertalan éjszakája. Az 1572. augusztus 23-ról 24-re virradó éjszakán a Párizsba gyűlt, békülni szándékozó hugenottákat a király jóváhagyásával lemészárolták, az áldozatok száma országszerte elérte a tízezret.

A középkorban elrettentő halálnemnek számított az élve megnyúzás, nyelvünk ma is őrzi a fenyegetést a „megnyúzlak”, „népnyúzó” vagy a „szíjat hasítok a hátadból” alakokban, melyek mostanra ízes, irodalmi jellegű kifejezésekké koptak.

A megátalkodott bibliofilek

Gyűjtő, megrendelő nélkül valószínűleg egy könyvkötőnek, tímárnak, kesztyűsnek, cipésznek sem jutna eszébe, hogy dísz- vagy használati tárgyat készítsen emberbőrből. Gulyás Pál (1881–1963) irodalomtörténész, könyvtáros, szintén könyvgyűjtő, nem kevés ingerültséggel vetette papírra: „...akadt a bibliománok változatos seregében nem egy olyan is, aki öt világrézsz állataival be nem érve, embertársai bőrét nyúzta le, hogy beteges szenvedélyét kielégítse.” (*Gulyás*, 1904, 97–98. o.)

Jaroslav Hašek (1883–1923) cseh író, humorista, a *Švejk, a derék katona* szerzője, *Könyvbarátok között* címmel írt elbeszélésében a satíra oldaláról fogalmazza meg véleményét:

„A legrosszabb, ami az embert érheti, ha egy irodalombarát hölgy karmai közé kerül, aki szalonjában maga köré gyűjti a könyvrajongókat, és irodalmi összejöveteleket rendez, amikor is teát szolgálnak fel, és minden könyvbarátra két darab kalács jut.

Igaz, nem kellett volna elmennem Herzánné nagyságos asszonyhoz ezekre az irodalmi összejövetelekre, de eleget akartam tenni egy barátom meghívásának, akivel egykor elhitettem, hogy van egy eredeti perzsa Háfiz-kötetem emberbőrbe kötve. Barátom széjjelkürtölte ezt a könyvbarátok és irodalomrajongók körében, és mecénásuk, Herzánné asszony kifejezte ama kívánságát, hogy mutassanak be neki. A szalonban tizenkét őszinte arcot találtam, amelyekből a világirodalom meredt rám. Jöttömet élénk örömmel fogadták, s az emberbőrbe kötött Háfiz-kötet birtokosa véleményem szerint méltán tarthatott igényt négy darab kalácsra.” (*Hašek*, é. n.)

Összefoglalás

Miért borzongunk meg az „emberbőrbe kötött könyv” kifejezés hallatán? Talán mert a könyv fogalmától, jelentésétől távolinak találjuk a lenyúzott emberbőr morbiditását. Ráadásul ha könyvként akarjuk kezelni a tárgyat, akkor kézbe kell vennünk, ki kell nyitnunk, bele kell olvasnunk. Az olvasatlan könyv nincs igazán birtokunkban, csak a közvetlen testi kontaktus által válik igazán könyvvé. Egy emberbőrbe kötött könyv fellapozása olyan, mint megérinteni egy idegen, halott ember csupasz testét. Könnyen hozzáillesztjük még a megnyúzásos kínhalál képét is, hiszen ez az elrettentés volt a fogalom eredeti jelentése. Nyúzás nélkül a bőr technikailag nem kerülhetett volna a könyvre, ami markáns ellentéte a könyvhöz kötődő képzeteknek. Az emberbőr könyv hordoz-

za ugyan a könyv ismérveit, de a legszívesebben elzárkóznánk a testi kapcsolattól, szellemileg szeretnénk igénybe venni. Az emberbőrbe kötött könyv érintése ellenben nem eszmei tevékenység, nagyon is gyakorlati, viszont olyan, mintha bűnrészessé válnánk. Az idegen bőr érintése, ha nincs mögötte kölcsönösség, hiányzik belőle az intimitás, akkor tabu, a személyes tér megsértése. Egymás megnyúzása bizonyos társadalmi fejlettségi szinten ugyanúgy tilos, mint a kannibalizmus.

Az ösztönös undor és tisztító érzés ma még nem fogja el a könyvbarátot, ha kecske-, borjú-, marhabőrbe kötött könyvet lapoz, vagy állatok lenyúzott bőrét hordja kezén, lábán. Akkor is teszi, ha nincs ráutalva mint egyetlen és célszerű öltözködési lehetőségre, nem egy vadászó törzs tagja, hanem 21. századi panellakó. A kidolgozott bőr viselése nem kényszer, hanem választás, izlés, divat dolga, és valahol mélyen ott lappang bent a zsákmányszerző ös. Benne lakik abban a könyvgyűjtőben is, aki emberbőrbe kötött könyvet zsákmányol és birtokol boldog borzalommal. Az emberbőrkötések többsége művészileg értéktelen, egyedül anyaguk különíti el őket az „átlagos” bőrkötésektől. Kuriozitást a mögöttes tartalomtól kapnak, amit a készítőjéről, gyűjtőjéről, áldozatáról vélünk, arról, aki megsértette a ki nem mondott tabut: nem kötünk emberbe könyvet. Az emberbőrkötés mindennek ellenére a kulturális múlt bizarr része, a haláltábor emberbőr lámpaernyő-trófeája a közelmúlt kultúrájának a fonákja. Megtörténtek, így múltunk letagadhatatlan elemeivé váltak.

Egy emberbőrbe kötött könyv fellapozása olyan, mint megérinteni egy idegen, halott ember csupasz testét. Könnyen hozzáillesztjük még a megnyúzásos kínhalál képét is, hiszen ez az elrettentés volt a fogalom eredeti jelentése. Nyúzás nélkül a bőr technikailag nem kerülhetett volna a könyvre, ami markáns ellentéte a könyvhöz kötődő képzeteknek. Az emberbőr könyv hordozza ugyan a könyv ismérveit, de a legszívesebben elzárkóznánk a testi kapcsolattól, szellemileg szeretnénk igénybe venni. Az emberbőrbe kötött könyv érintése ellenben nem eszmei tevékenység, nagyon is gyakorlati, viszont olyan, mintha bűnrészessé válnánk. Az idegen bőr érintése, ha nincs mögötte kölcsönösség, hiányzik belőle az intimitás, akkor tabu, a személyes tér megsértése. Egymás megnyúzása bizonyos társadalmi fejlettségi szinten ugyanúgy tilos, mint a kannibalizmus.

Jegyzetek

¹ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=13214>

² <http://www.istra.net/en/sights/the-most-mystical-mummies-of-europe-vodnjan-s-corpi-santi>

³ *Koponyakultusz. Forrás: MTA Régészeti Intézete, www.archeo.mta.hu, http://mta.hu/mta_hirei/koponyakultusz-82611/*

⁴ http://www.mult-kor.hu/20121219_surun_balzsamoztak_vezetoiket_a_kommunistak

⁵ http://public.neprajz.hu/neprajz.01.06.php?as=13235&kr=B_571_%3D%22Ecuador%22

Irodalomjegyzék

- Aus Mörderhaut wird ein Buch-Einband. (2011. 02. 28.) http://www.20min.ch/news/kreuz_und_quer/story/31052350
- Bálint Sándor (é. n.): *Ünnepi kalendárium 2.* <http://mek.oszk.hu/04600/04657/>
- Buchbinderei Klein im Halfmannshof. (1996) *Die Zeit*, 15. sz. http://www.zeit.de/1996/15/Eine_Bri...e_aus_Menschenhaut?page=2
- Emberbőrbe kötött könyvet találtak Angliában.* (2006. 04. 12.) *Múlt-kor történelmi portál.* <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=13214>
- Forgách András (1997): Greenaway bőrkötésben. *Filmvilág*, 1. sz. 4–8. o.
- Gulyás Pál (1904): A könyvkötés technikája. *Magyar Könyvszemle*, 1. sz. 71–103.
- Hašek, J. (é. n.): *Könyvbarátok között.* <http://mek.oszk.hu/01800/01872/01872.htm#20>
- Jankovics Marcell (1988): *Jelképkalendárium.* Csonkai Kiadó.
- Koponyakultusz. (é. n.) MTA Régészeti Intézete.* www.archo.mta.hu; http://mta.hu/mta_hirei/koponyakultusz-82611/
- Mégsem boszorkányok a mocsári múmiák. (2011. 01. 20.) *Múlt-kor történelmi portál.* <http://www.mult-kor.hu/magazin>
- The Most Mystical mummies of Europe-Vodnjan's Corpi Santi. (é. n.) <http://www.istra.net/en/sights/the-most-mystical-mummies-of-europe-vodnjan-s-corpi-santi>
- Nyilas Péter (2006. 01. 07.): „Rózsa Sándort ott fogták el örökre...” *Kisalföld.hu.* http://www.kisalfold.hu/belfold_hirek/rozsa_sandort_ott_fogtak_el_orokre/114901/
- Ráth-Végh, István (1959): *A könyv komédiája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sűrűn balzsamozták vezetőiket a kommunisták. (2012. 12. 19.) *Múlt-kor történelmi portál.* http://www.mult-kor.hu/20121219_surun_balzsamoztak_vezetoiket_a_kommunistak
- Szigeti Lajos (1994): És mégis Marsyas? Korformáló mitológia. *Tiszatáj*, 48. 5. sz. 64–72.
- Was Bibliotheken lieber verschweigen; Es gibt Bucheinbände aus Menschenhaut. (2013. 05. 23.) *Neue Zürcher Zeitung.*
- Zsakó István (1965): Emberbőr készítés vádjá másfél évszázad előtt. *Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 222–226. http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.5/1965_036_zsako_emberbor_kikeszites.pdf

Balogh Sándor

Eszterházy Károly Főiskola,
Kulturális örökség szak, MA hallgató